

כיוון המקדש ביחס לרוחות העולם

- א. מבוא
- ב. הירושלמי בערובין
 1. יגיעת הנביאים לכיוון שער המזרח
 2. פירושים אחרים לירושלמי
 3. האם דברי הירושלמי מוסכמים?
- ג. הבבלי ביומא
- ד. כיוון כלי השרת
- ה. כיוון המזבח
 - ו. כיוון פני הכוהן בעת עשיית הפרה האדומה
 - ז. כיוון מגרשי ערי הלויים והנלמד מהן
 - ח. שיטת הרמב"ם
 - ט. המציאות בהר הבית
 - י. סיכום

א. מבוא

אחת משאלות היסוד בחקר המקדש היא כיוון עמידתו. אין ספק שבאופן כללי המקדש עמד כשפתחו במזרח וקודש-הקודשים במערב, כמפורש בתורה (שמות כו-כז) לגבי המשכן, חצרו וכליו, ובמשנה (מידות ד, ז) לגבי המקדש, וכן במקדש יחזקאל (מ, ו). יש לשים לב לכך שחזית המקדש פנתה אל הר הזיתים, שבדרך כלל לא היה מיושב,¹ ולא אל הדרום, עיקרה של ירושלים הקדומה.² הדבר מעיד שבוני המקדש הקפידו לשמור על כיווני המשכן למרות שהדבר גרם אי נוחות.³ מכל מקום, השאלה היא האם הלכתית קיימת חובה למקם את המקדש בדיוק מקסימלי לפי רוחות העולם, או שמא זהו כיוון כללי בלבד,

- * תודתי לרב זלמן קורן שליט"א ולר' אשר גרוסברג הי"ו עמם התייעצתי במהלך כתיבת המאמר.
1. זכריה ד, יד: "הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם"; וראה גם נחמיה ח, טו: "צאו ההר והביאו עלי זית", ופירוש 'דעת מקרא' שהוא הר הזיתים. ובאיכה רבה (פתיחתא כה): "מן העיר להר הזיתים, דכתיב (יחזקאל יא) ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר". נחל קדרון, שבין הר הבית להר הזיתים, מוזכר כמקום מחוץ לירושלים (מל"א ב, לו-לז; מל"ב כג פס' ד, ו; ירמיהו לא, לט).
 2. הדבר ידוע מחפירות ארכיאולוגיות ומן המקורות: בתהלים מח, ג: "הר ציון ירכתי צפון", ופירשו אבן עזרא ורד"ק שהמקדש היה מצפון לירושלים. ובירושלמי בחגיגה פ"א ה"א התפרש ש"לעלות מירושלים להר הבית" היינו מן השילוח.
 3. על חשיבות ההקפדה על הכיוונים באופן כללי עיין גם שו"ת חתם סופר אור"ח סי' כז.

וקודש-הקדשים אינו אלא האגף המערבי-יחסית במקדש שהוקם. כך, למשל, לגבי הפסוק (ויקרא א, יא): "ושחט אותו על ירך המזבח צפונה לפני ה'", המלמד ש"פני המזבח" וכיוון הכניסה אליו הוא מדרום (זבחים סב ע"ב) ו"ירכו" ואחוריו לצפון: האם המובן הוא שיש להשתדל לדקדק בהצבת המזבח על פי רוחות השמיים, או שמא ניתן להעמיד את ריבועו בכל מקום שהוא ואחר כך יש לבחור מבין צלעותיו את הדרומית-יחסית ולהקים בה את הכבש, ואילו השטח שבאופן כללי צפוני לו הוא "ירכו" הכשרה לשחיטת קודשי קודשים?

הספק בעניין זה מתחזק מן העובדה שכותלי הר הבית כיום, שללא ספק הם עתיקים, חלקם משלהי ימי בית שני וחלקם אף מימי בית ראשון, אינם מתאימים במדויק לרוחות העולם: הכותל המזרחי נוטה צפונה (נגד כיוון השעון) בשיעור 6 מעלות בערך, ואילו הכותל המערבי נוטה צפונה בשיעור 10 מעלות בערך.⁴ ממילא מתעוררת השאלה האם המקדש עמד בכיוון מזרח-מערב אסטרונומי, או שמא בנטייה של כמה מעלות צפונה, בניצב לכותל המזרחי או המערבי של הר הבית, או שמא בזווית אחרת? בירור נושא זה קשור למכלול שאלות נוספות שלא אעסוק בהן במסגרת זו: זיהוי מקום קודש-הקודשים, גודל האמה, ועוד.⁵

למעשה, השיטה שלפיה ציר המקדש אינו הציר האסטרונומי איננה מופיעה כמעט בספרות התורנית, ומקורה בעיקר בחוקרים שאינם מבאי בית המדרש, "בין שהוא בן ברית ובין שאינו בן ברית".⁶ מאידך, טרם ראיתי בירור תורני מפורט שעוסק בשאלה האם יש צורך הלכתי

4. הערכים הנ"ל מופיעים אצל הרב זלמן קורן, 'ועשו לי מקדש' עמ' 82. מקורות אחרים מציינים מספרים שונים במקצת, והבדל בין מקומות שונים בכותל המזרחי והמערבי.

5. לסקירה מפורטת של השיטות השונות על מקום המקדש והיתרונות והחסרונות שבכל אחת מהן ראו 'אוצר ירושלים והמקדש' בהוצאת האנציקלופדיה התלמודית, חלק ה סימן ג (מאת ר' אשר גרוסברג).

6. הסוברים כך הם בנימין מזר, לין ריטמאייר, אהוד נצר ויוסף פטריך, כל אחד בדרכו 'עין 'אוצר ירושלים והמקדש' עמ' 333-335). מחובשי בית המדרש שעסקו בנושא לא ידוע לי על מי שנקט בשיטה זו שציר המקדש נוטה צפונה מהציר האסטרונומי פרט לפרופ' דניאל מיכלסון במאמרו 'גבולות הר הבית ומקומו וכיוונו של בית המקדש' ב'מעלין בקודש' גליונות י-יא, וקדם לו (בקצרה כבדרך אגב ובלשון מסויגת) ר' חייא דוד שפיצר, בעל ה'נברשת' ('ח"א דף נה ע"א), ראה להלן. מאמרו של פרופ' מיכלסון רצוף פלפולים דרשניים שנועדו לבאר מדוע היה צורך להטות את ציר המקדש דווקא לזווית מסוימת, ולשם כך קשר נימא בנימא בסדרת הנחות בלתי מבוססות שאין הדעת נוחה מהם (כגון שהכיוון נקבע על פי תצפיתו של אברהם אבינו מהר הזיתים בשעה שנפרד מלוט ביום פלוני בשעה פלונית).

ב'אוצר ירושלים והמקדש' (עמ' 336) כתב ר' אשר גרוסברג שלדעת הרב גורן זצ"ל ציר המקדש ניצב לכותל המזרחי של הר הבית. זאת (כפי שהסביר לי) על פי המפות בספרו: במפת 'התחומים המותרים והאסורים לפי שיטת המזהים את הסלע הנקוב כאבן השתיה' (עמ' רעב במהדו' תשנ"ב) הקצה המזרחי של החיל הוא החומה המזרחית של הר הבית. במפת 'התחומים המותרים והאסורים לפי שיטת המזהים את הסלע הנקוב כשיתין של המזבח' (עמ' רפח) הצד המערבי מקביל לכותל המערבי, ואילו המזרחי מקביל לכותל המזרחי (דבר שיש בו סתירה מסוימת). יש לציין לאידך גיסא, שבמפת

להעמיד את המקדש בציר האסטרונומי. לפיכך, הדיון שלהלן יתמקד במקורות תורניים על כיוון המקדש, מהם מתבררת לענ"ד המסקנה שהיכל והמזבח אכן צריכים לעמוד בציר האסטרונומי במידת האפשר; מקצתם מקורות ידועים שכבר הועלו בסוגיה זו וראויים לעיון מחדש, וחלקם מקורות שטרם ראיתי שנדונו בהקשר זה.

ב. הירושלמי בערובין

1. יגיעת הנביאים לכיוון שער המזרח

בירושלמי בערובין פ"ה ה"א נאמר:

אמר רבי יוסה: אם אין יודע לכוין את הרוחות צא ולמד מן התקופה: ממקום שהחמה זורחת באחד בתקופת תמוז, עד מקום שהיא זורחת באחד בתקופת טבת – אלו פני מזרח; ממקום שהחמה שוקעת באחד בתקופת טבת, עד מקום שהיא שוקעת באחד בתקופת תמוז – אלו פני המערב; והשאר – צפון ודרום... ניהא בשילה ובבית העולמים, דמר ר' אחא בשם שמואל בר רב יצחק: כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז. שבעה שמות נקראו לו... שער חריסית – שהוא מכוין כנגד זריחת החמה... ובמדבר מי היה מכוין להן את הרוחות? אמר ר' אחא: ארון היה מכוין להם את הרוחות, הדא הוא דכתיב (במדבר י, כא): 'ונסעו הקהתים נושאי המקדש' – זה הארון, 'והקימו' – בני מררי, 'את המשכן עד בואם' – בני קהת שעליהן היה הארון נתון.

פירוש: בשילה ובית עולמים, שבהם היה המקדש שנים רבות, יכלו לבנותו בכיוון הציר האסטרונומי על ידי חישוב זריחת החמה. באופן זה, שער ניקנור נבנה כך שבשעת הזריחה בכל ימות השנה האירה השמש דרכו על חזית האולם.⁷ אך בהיותם במדבר, וחונים זמן קצר

⁷ 'השטחים המותרים על פי כל הדעות' (עמ' שד) הקו הדרומי מקביל לכותל הדרומי וניצב לכותל המערבי. כמו כן, בחישוב המדויק של הר הבית שממערב לחיל (8.93 מטר; עמ' רלה) הרב גורן אינו מבדיל בין קצהו הצפוני של שטח זה שממערב לחיל לבין קצהו הדרומי, וזה מתיישב רק אם הניח שהכותל המערבי של החיל מקביל לכותל המערבי של הר הבית וכך המרחק שקבע מתאים לכל מקום בשטח זה. לא מצאתי בספרו של הרב גורן התייחסות מפורשת כלשהי לפער בין הציר האסטרונומי לציר כותלי הר הבית וביאור לירושלמי בערובין שלהלן העוסק בציר המקדש. גם מדבריו על מדידות חיל ההנדסה שנערכו בהנחייתו (עמ' קעח-קעט) אין לדעת כיצד בדיוק מדדו את הקו בין כתלי הר הבית דרך כיפת הסלע, האם בציר אסטרונומי או בניצב לאחד הכתלים. מתקבל, אפוא, הרושם שהרב גורן לא עסק בסוגיה זו, וכנראה סבר שההבדל בין החישובים הוא זניח, בפרט לאור מגמתו בספרו להחמיר למעשה ככל השיטות.

7. לפירוט על זווית השמש בזריחה עיין חצרות בית ה', עמ' 111.

בכל מקום (קרבן העדה), ואף ענני הכבוד הסתירו את השמש והירח (פני משה),⁸ כיצד יכלו לחשב את כיוון המשכן? על כך משיב הירושלמי, שהארון כיוון את הרוחות בדרך נס.⁹ מכאן הוכיחו חכמים שונים בפשטות, שהמקדש, דהיינו ההיכל והעזרות, עמד בדיוק לכיוון מזרח, בשונה מהר הבית.¹⁰ החילוק בין ההיכל והעזרה להר הבית נובע לא רק מההבדל בדרגת קדושתם, אלא מהגדרתם המהותית: הר הבית נבחר כיחידה גיאוגרפית טבעית, מפני היותו "בהר ה' יראה", וממדיו נגזרים גם מהטופוגרפיה של ההר.¹¹ העניין יובן יותר על פי הסברה שהורדוס הרחיב את הר הבית גם למערב: לפי זה הר הבית המקורי כלל בערך את מה שמגובה 729 מטר ומעלה, ומגובה זה ומטה המדרון תלול במזרח ובמערב (לאחר ההרחבה המדרון המזרחי נשאר מחוץ לחומה והמערבי נכלל בה). הצבה של החומות בכיוון רוחות השמיים הייתה מחייבת להתגבר על המדרון המערבי. יש להעיר, שלא ברור לגמרי האם דברי הירושלמי הם מסורת שעברה מדור לדור,¹² או שמא זוהי פרשנות מאוחרת על פי הבנת המושג "שער החרסית" שנזכר בירמיהו יט, ב.¹³ מכל מקום, מאחר שלפי תפיסתם ההלכתית של חז"ל כך ראוי להעמיד את המקדש, אין טעם לטעון שאולי בוני המקדש סברו אחרת אלא אם כן תימצא הוכחה חותכת שאכן המקדש נטה מציר מזרח-מערב המדויק.

8. עיין ברייתא דמלאכת המשכן פרק יד: "ר' שמעון בן יוחי אומר: כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא נצרך אחד מהם לא לאור החמה ביום ולא לאור הלבנה בלילה, אלא האדים – היו יודעים ששקעה החמה, הלבין – היו יודעים שזרחה החמה", ועיין רבנו בחיי שמות יב, ב בשם רבנו חננאל.
9. מן העניין לציין לבבלי ביומא נה ע"א: "דתנא דבי רבי אליעזר בן יעקב: 'על פני הכפרת קדמה'. זה בנה אב: כל מקום שנאמר 'פני' אינו אלא קדים". הארון והכפורת משמשים כמקור להגדרת הכיוונים בתורה, ש"פני" הדבר הם צדו המזרחי. זוהי צורת ההסתכלות בכל התורה, שהפנים מופנות מזרחה (קדמה – קדימה), המערב מאחור ("הים האחרון", דברים לד, ב), הדרום מימין ("תימן", "צפון וימין אתה בראתם", תהלים פט, יג) והשמאל מצפון ("משמאל לדמשק" – "מצפונא לדמשק", בראשית יד, טו ובאונקלוס). הדבר מתאים יפה להסתייעות בארון כמכוון לרוחות השמיים.
10. רבנו חננאל ביומא כח ע"ב, ראה להלן; העמק דבר, שמות כז, א. ובימינו (ותוך הבחנה בין הר הבית לעזרה): הר הקודש, עמ' רמג-רמד; אנצ' לענייני המשכן והמקדש, ח"ז עמ' 63; הרב קורן, חצרות בית ה', עמ' 111. וכך שמעתי בשם הגר"א נבנצאל שליט"א, שבמדבר כל ג' המחנות היו לפי הרוחות מגזירת הכתוב, אבל בירושלים די שמחנה שכינה יכוון לפי הרוחות, ואין קושייה מסטיית חומות הר הבית.
11. עמד על כך הרב קורן, חצרות בית ה' עמ' 115. לפי זה הסביר מדוע המשנה במידות פ"ב מ"א לא מפרטת את המרחקים מחומת הר הבית לעזרה אלא רק מציינת באופן כללי שרוב השטח היה בדרום וכו', מפני שלא היו מקבילים.
12. מצאנו לרב שמואל בר רב יצחק, שמוסר על יגיעת הנביאים, מסורות נוספות בענייני המקדש (פסחים פה ע"ב, זבחים נג ע"ב, ירושלמי פסחים פ"ז הי"ב ומגילה פ"א ה"א).
13. ראה ברש"י שם פירוש אחר, שלפיו לא מדובר כלל על שער המקדש אלא על שער האשפות בירושלים, וכך משמע מאזכור גיא בן הנם בצדו.

2. פירושים אחרים לירושלמי

בספר 'נברשת' (לר' חייא דוד שפיצר, ממייסדי הלוחות בירושלים; חלק א, 'השמטות לנברשת', דף נה ע"א) דן בשאלה שהופנתה אליו, מדוע כותלי הר הבית הופכים מאור לצל בחלק מעונות השנה כרבע שעה לפני זמן חצות היום על פי הלוחות שקבע? והסביר לשואל שהכתלים אינם עומדים בדיוק למזרח אלא נוטים לצפון. הוא התקשה בסתירה לכאורה לדברי הירושלמי (ולא חילק בין ההיכל והעזרה לבין הר הבית), ותירץ שכוונת הירושלמי שהנביאים יגעו לעשות את השער המזרחי נוטה מעט לצפון, מפני שיש בכך עניין מיוחד, "צפונה לפני ה'", ואעפ"כ רצו שהחמה תאיר בו בתקופת טבת ותמוז. לפי זה ביאר מדוע נזקקו ליגיעה זו לבדוק בטבת ובתמוז ולא הסתפקו בבדיקה חד פעמית בתקופת ניסן או תשרי.¹⁴

לענ"ד הדברים תמוהים מאוד: הרי הירושלמי מביא מימרא זו בהמשך לדין בתחומין ש"מרבעה ריבוע עולם", ומכאן שהכוונה להתאמה מדויקת לרוחות השמיים. ובמציאות, בהטיה זו לצפון לא תושג ההארה המבוקשת בשעת הזריחה בתקופת טבת. ולשאלה למה יגעו לבדוק בטבת ותמוז ולא הסתפקו בבדיקה בתקופת ניסן, אפשר שהירושלמי לא בא להגדיר את השיטה שבה פעלו, אלא להבהיר את התוצאה שהשיגו, שהיא המבחן להצלחה. ועוד, שקשה לאתר את המזרח המדויק על ידי תקופת ניסן.¹⁵

פרופ' דניאל מיכלסון, שסובר שציר המקדש ניצב לכותל המזרחי של הר הבית, תירץ אחרת (מעלין בקודש, גיליון יא, עמ' 30), שחזית ההיכל והעזרה היו מקבילים לחומת הר הבית המזרחית, ושער ניקנור בלבד הוטה מעט דרומה מהקו הכללי של חומת העזרה על מנת להעמידו למזרח האסטרונומי. ברם, ממהלך דברי הירושלמי על הארון במדבר ברור שכיוון הרוחות הוא עניין בפני עצמו, ולא נועד רק להשגת האפקט של התאורה המיטבית משער ניקנור, עניין שלא היה נצרך כלל במדבר, שכן מסך פתח שער החצר היה סגור כל הזמן, והיה מרוחק עשר אמות

14. ניכר מלשונו שלא קבע מסמרות בעניין זה, וסיים: "והנסתרות לה' אלקינו, ואנו אין לנו לענייננו אלא מה שעניינו רואות... שהכותל המזרחי של הר הבית... עם נטייה מעט לצפון", ודי לו בזה ליישוב עניין חצות היום שעסק בו.

15. נקודה זו הבהיר לי הרב קורן: באמצעות תצפית לא ניתן לדעת מתי היא תקופת ניסן, אלא אם כן ידוע לנו מראש היכן הוא המזרח האמיתי (שהוא בנדון דידן העניין המבוקש ולא העניין הידוע מראש). לעומת זאת את נקודות ההיפוך בתמוז וטבת ניתן לראות בעין: החל מתקופת טבת הזריחה נעה לכיוון צפון, ובכל יום ויום עד לתקופת תמוז תזרח השמש בנקודה שנמצאת משמאל לנקודה בה זרחה אתמול. בתקופת תמוז החמה נעצרת במסעה צפונה, ולמחרת אותו יום תזרח דרומה לנקודה באופק בה זרחה אתמול, וכך בכל יום תזרח מימין לנקודה בה זרחה אתמול, עד ליום תקופת טבת.

מהקלעים כדי לאפשר כניסה מן הצד.¹⁶ גייעתם של הנביאים הראשונים לכוון את השער המזרחי היא סימן ולא סיבה. ממילא, ההצעה הנ"ל שרק השער כוון כנגד רוחות העולם ובשאר המקדש לא הקפידו על כך, היא החלפת עיקר בטפול!¹⁷

3. האם דברי הירושלמי מוסכמים?

יש מקום לדון האם דברי הירושלמי הללו מוסכמים. נאמר בתורה (במדבר י, יד-כא): "ויסע דגל מחנה בני יהודה בראשונה... והורד המשכן ונסעו בני גרשון ובני מררי נושאי המשכן. ונסע דגל מחנה ראובן... ונסעו הקהתים נושאי המקדש והקימו את המשכן עד בואם". פשט הכתוב כפירוש רש"י (כא):

נושאי המקדש – נושאי הדברים המקודשים. והקימו את המשכן – בני גרשון ובני מררי, שהיו קודמים להם מסע שני דגלים,¹⁸ היו מקימין את המשכן כשהיה הענן שוכן... ועדיין בני קהת באים מאחריהם עם שני דגלים האחרונים, היו בני גרשון ובני מררי מקימין את המשכן, וכשבאים בני קהת מוצאים אותו על מכונו, ומכניסין בו הארון והשלחן והמנורה והמזבחות, וזהו משמעות המקרא: והקימו מקימי המשכן אותו עד טרם בואם של בני קהת". וכן באבן עזרא: "והקימו הגרשונים והמררים את המשכן עד באו הקהתים, ויכניסו הכהנים מיד הארון אל

16. ברייתא דמלאכת המשכן פ"ה. המלבי"ם (שמות כז, טז) סובר שלדעת ר' יוסי שהמזבח והקלעים היו גבוהים יותר מפשט הכתוב המסך היה בקו אחד עם הקלעים והגביהו את ד' אמותיו התחתונות כדי לאפשר מעבר, וכן כתב האברבנאל שם מדעת עצמו, שמסך פתח שער החצר "לא היו נמתחים למטה ביתדות, אבל מגביהין אותם לצאת ולבוא תחתיהם". גם אם נאמר כך, מסתבר שאם רצו תאורה מקסימלית יכלו להזיז את הווילון לפי הצורך בכל יום ושעה, ואין צורך בארון שיכוון את הרוחות.
17. ר' שמואל הכהן וינגרטן ('נויות ברמה', תדפיס מקובץ תורה שבע"פ יא, עמ' לז-מא) מצדד גם הוא שהמקדש נטה צפונה, על פי דיוק בלשון הירושלמי שרק השער כוון למזרח, וכבר הערנו שאין הדברים מתאימים למהלך הירושלמי. עוד חידש שם אסמכתא לדבר משיבת ריב"ז בצל ההיכל (פסחים כו ע"א), שלדעתו מן הסתם הייתה בשעת בוקר ובדרום הר הבית, שהוא חלקו הרחב (מידות פ"ב מ"א), ואם נניח שההיכל נוטה קצת צפונה יהיה יותר צל בדרום. הדברים אינם משכנעים כלל: בהנחה שהדרשות במקדש היו בדרך כלל בשעות הבוקר (ראה במקורות שציינן, ויש להוסיף עליהם מסוכה נג ע"א: "משם לבית המדרש" ע"ש), מסתבר שריב"ז ישב ממערב להיכל (בחיל או בהר הבית), שם עיקר צל ההיכל מבחינת הכיוון וגם מבחינת הקירבה להיכל עצמו. ואם נתפוס כפשטות לשון הבבלי בפסחים שריב"ז היה "יושב בצלו של היכל ודורש כל היום כולו" ברור שהחליף מקומות במהלך היום ואין להוכיח על כיוון כלשהו (ולדעתו זהו ביטוי הפלגה, ע"ש). ובירושלמי בע"ז פ"ג הי"א נאמר: "יושב ושונה בצלו של היכל", אולי לעצמו בלבד.
18. לשונו צריכה ביאור, שהרי מהכתוב נראה שבני גרשון ומררי קדמו לבני קהת דגל אחד בלבד, עיין חזקוני ושפתי חכמים ושם אפרים.

מקומו". וכך נאמר בברייתא דמלאכת המשכן פי"ג: "מיד נכנסו בני גרשון ובני מררי ופירקו המשכן וטענו אותו בעגלות והעמידוהו עד בוא בני קהת".¹⁹

לא ברור כיצד בדיוק פירש הירושלמי את הפסוק והאם דבריו עולים בקנה אחד עם הברייתא דמלאכת המשכן. מחד, גם הירושלמי מפרש ש"והקימו" הם בני מררי. מאידך, אם המשכן הוקם בטרם באו בני קהת נמצא שהארון אינו מכוון את הרוחות! נחלקו בדבר מפרשי הירושלמי: יש אומרים שבני מררי לא עשו דבר עד שבאו בני קהת, ו"והקימו" היינו בני קהת עם מררי (קרבת העדה)²⁰; ולפי זה הברייתא דמלאכת המשכן חלוקה על הירושלמי. ויש אומרים שבני מררי החלו לפרוק את הקרשים מהעגלות, וזהו "והקימו", וסידור הקרשים היה כאשר באו בני קהת (מתא דירושלים, שבת פ"א ה"א ד"ה אלא בשעה), ולפי זה "עד בואם" – ועד בכלל (העמק דבר).²¹ פירוש אחר: הארון הראה את כיוון הנסיעה מזרחה, ולפי זה ידעו בני מררי כיצד להקים את המשכן עוד לפני שבאו בני קהת (שם אפרים, במדבר שם). לענ"ד זהו דוחק רב: וכי נסעו בקו ישר לפי רוחות השמיים? וכיצד יכלו בני מררי לדייק בהצבת המשכן על פי הארון המרוחק מהם?²²

19. ניכר שפירוש רש"י מבוסס על ברייתא זו, שהוזכרה בפירושו לעיל ט, יח. ויש לשים לב שבפס' כה מביא רש"י מהירושלמי בערובין בהמשך שם על שבט דן האוסף את האבידות, וברור שגם הירושלמי דידן היה לנגד עיניו ובהרש"י לא הביאו. יש לציין עוד לתנחומא במדבר סי' יג במהדו' בובר: "כיון שהיה עומד לו היו בני קהת ובני לוי מעמידין את המשכן קודם לכל המחנות עד שלא היו באים, שנאמר והקימו את המשכן עד בואם", ובובר מציין לגרסה אחרת: "בני גרשון ובני מררי".

20. לפי זה נראה שהירושלמי מפרש "עד" כמו "לאחר", כמו "עד יגמל הנער והביאותיו" (שמואל-א א, כב; ועי"ש במצודת דוד) – 'בינת נבנים' שער הקודש פרק ז, עמ' 66, עי"ש דוגמאות נוספות.

21. אפשר לדחוק פירוש זה גם בברייתא דמלאכת המשכן, אבל קשה להולמו בלשון רש"י הנ"ל, ממנה משמע בבירור שהארון הגיע למשכן מוכן לגמרי. עוד הציע במתא דירושלים ליישב על פי השיטה שהיו שני ארונות (עיין ירושלמי שקלים פ"ו ה"א), אחד מהם הלך לפני המחנה וכיוון את הרוחות, והשני עם בני קהת.

אין לפרש בירושלמי שהמשכן הוקם לגמרי על ידי בני מררי, וכשהגיעו בני קהת הארון הזיז בדרך נס את קרשי המשכן לכיוון הנכון: הירושלמי בשבת (פ"א ה"א) וסוכה (פ"א ה"א) דן בשאלה "מנין למעלה מעשרה שהיא רשות אחרת?", ומביא מקור לכך מארון הברית (במקביל לסוגיית הבבלי בסוכה ד ע"ב). ושואל הירושלמי: "ר' יוסי בעי, אילו מגדל שהיה עומד בתוך הבית גבוהה כמה, שמה אינו מותר להשתמש מתוכו לבית ומן הבית לתוכו? אלא בשעה שהיה מרבע להן את הרוחות אנו קיימין". פירוש: וכי כאשר הארון נמצא במשכן הוא נחשב כרשות אחרת? והתירוץ שהלימוד הוא מן הארון בשעה שמרבע את הרוחות, כלומר, שאז אין משכן סביב הארון! (על פי ירושלמי זה נסתר גם תירוץ של ר"ח הירשנזון, נמוקי רש"י על במדבר שם, עי"ש).

יש להעיר על הקמת המשכן בידי משה (שמות מ, יח-כ), שם מפורש שתחילה הוקם המשכן לגמרי ורק אחר כך הובא הארון לתוכו. ויש ליישב, שבהקמתו לראשונה היה סיוע ניסי, כדברי חז"ל בתנחומא, הובאו ברש"י שמות לט, לג (מכלולים להרקב"ג דף סא ע"א).

22. וכיוצא בזה הקשה בשיירי קרבן על הירושלמי בשבת פ"א ד"ה אלא בשעה, עי"ש.

על כל פנים, גם אם דברי הירושלמי על סדר הקמת המשכן שנויים במחלוקת, אין בכך כדי לערער על נחיצות ההקפדה על רוחות השמיים. ייתכן שלדעת הברייתא דמלאכת המשכן הקימו את המשכן במאמץ לכוון אותו לפי הרוחות במה שהיה אפשר להם, בלא סיוע של תקופת תמוז ותקופת טבת או סיוע ניסי של הארון, והעיקר הוא להשתדל במידת האפשר.²³ וראיה לדבר מרש"י עצמו ביומא (כח ע"ב ד"ה דלא מכווני), שממנו עולה שהיה פשוט לו שהמקדש מכוון לפי רוחות השמיים, כדלקמן, למרות שאת הפסוקים על מסע המשכן פירש אחרת מהירושלמי.

בבבלי (זבחים סא ע"א) מתוארת מציאות שהמזבח קיים במקומו החדש "קודם שיעמידו לויים את המשכן". רש"י שם (ד"ה ושני מקומות) התקשה בזה: הרי המשכן הוקם על ידי בני גרשון ומררי לפני הגעת המזבח! אך בהעמק דבר (במדבר י, כא) מסביר את הבבלי על פי הירושלמי, שרק כאשר הגיעו בני קהת עם הארון והמזבחות הוקם המשכן כדבעי.

ג. הבבלי ביומא

בבבלי יומא כח ע"ב נאמר:

אמר רב ספרא: צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי. אמר רב יוסף: אנן מאברהם ניקום וניגמר? ... אמר רבא: רב יוסף הא קא קשיא ליה; דתנן: חל ערבי פסחים להיות בערב שבת – נשחט בשש ומחצה וקרב בשבע ומחצה. ונשחטה מכי משחרי כותלי! – מאי קושיא? ודילמא כותלי דבית המקדש בשש ומחצה משחרי, משום דלא מכווני טובא! אי נמי: שאני אברהם דאיצטגנינות גדולה היתה בלבו, אי נמי: משום דזקן ויושב בישיבה הוה.

זוהי גרסת רש"י (אך בלא "טובא"), ופירושו לסוגיה כך: תפילתו של אברהם הייתה מייד בחצות היום, כאשר הקירות הפונים למזרח (כלומר, שבכיוון צפון-דרום), שהיו מוארים מהחמה במשך כל הבוקר, נעשו מוצלים. רב יוסף מקשה מדוע במקדש איחרו לשחוט עד שש וחצי, והגמ' מתרצת שקירות בית המקדש לא היו מכוונים הרבה ולכן לא השחירו מייד בחצות. מדוע לא היו הכתלים מכוונים? רש"י מפרש:

דלא מכווני – לא הוו זקופים בצמצום, ולפי שהחומה היתה רחבה מלמטה, והולכת ומתקצרת ועולה, ולפיכך אין חודו של שפת עוביו למעלה מיצל על זקיפתו להשחירו, עד שתימשך חמה למערב.

23. ראה להלן הערה 34.

נראה שרש"י סובר שהכתלים אכן היו מכוונים על פי רוחות השמיים, ולכן נזקק להסביר ש"לא מכווני" הוא הצרת הכותל כך שהצל לא הורגש מייד בחצות; אם כי, יש דוחק בסברה שהכותל התרחב בבסיסו עד כדי איחור של חצי שעה.²⁴

רבנו חננאל גורס להיפך: "דהוו מכווני טובא", וכתב התוס' רי"ד שזוהי גרסת "כל הספרים" (וכך גם ברוב כת"י הידועים כיום). גרסה זו צריכה ביאור, שהרי ככל שהכותל מכוון יותר על פי רוחות השמיים כך הוא מראה ביתר דיוק את חצות היום, ומאידיך, ממהלך הסוגיה נראה שמגמת משפט זה לבאר מדוע בבית המקדש השחיטה התאחרה! רשב"ם המובא בתוס' ישנים מפרש לפי גרסה זו ש"מכווני טובא" היינו שהקירות חלקים, ללא בליטות שיצרו צל, ולכן הצל נראה באיחור. ותמהו התוס' ישנים ותוס' הרא"ש על פירוש זה: סוף סוף אם הקיר מכוון לרוחות השמיים הוא צריך להצל מיד אחרי חצות היום בגלל שראשו מצל!²⁵

ברם, מעיון בפירושו ר"ח מתברר שפירש את מהלך הסוגיה באופן אחר, וז"ל:

24. כך פרש"י גם בפסחים ה' ע"א ד"ה לא תשחט: "שאני כותלי בית המקדש דלא מכווני, רחבין תחתיהן מאד, ולא משתחרי עד שש ומחצה". ושם צג ע"ב ד"ה חמשה עשר: "שאני כותלי בית המקדש דלא מכווני, רחבים (כצ"ל) מתחתיהן ולא משחרי בעיקום פורתא עד חצי שבע". יש לציין שלעניין זה לכאורה אין משמעות לכך שכל נדבך יהיה רחב מעט יותר מזה שמעליו, כמו בכותל המערבי כיום, שכן אם כל נדבך בפני עצמו עומד מאונך השמש תאיר על כולם באותה שעה. ושמה כוונת רש"י שהכותל בנוי בשיפוע (מפי הרב זלמן קורן), או שמא מאחר שהנדבכים גבוהים מקומת אדם אין הצל ניכר בהם לרואים (מפי ר' ישראל פויכטונגר).

בפשטות, הסיבה לבנות באופן כזה היא לחיזוק הקירות (עזרת כהנים מידות פ"ב מ"א, עמ' רעו). אולם ר"ת (ספר הישר, חידושים, שח) כותב שכתלי בהמ"ק לא מיכווני "מפני שלא רצו לכוונם, שרוב שוחטי פסחיהן יראו חמה עומדת בראשם ויאמרו משום (פסחינו) [פסחינו] מיהרו התמיד קודם בין הערבים". הוקשה לו, כנראה, מה הטעם שהכתלים אינם מכוונים כפי שהיה ראוי? ותיירץ שלא רצו לכוונם ולדעת על ידי כך את זמן החצות, כדי שההמון לא יחשוב שעשו את התמיד קודם חצות. לכאורה זהו דוחק גדול, להמנע מלכוון את הכתלים רק מחשש זה, והרי יכלו לכוון ובכל זאת לאחר את שחיטת הפסח בחצי שעה! נראה שלדעתו אין כל עניין לכוון את הכתלים, פרט לצורך להודיע את זמן חצות, ואם אין למקדש צורך מעשי בידיעת זמן חצות, כי בלאו הכי לא ישחטוהו בחצות מפאת החשש הנ"ל, ממילא כיוון הכתלים מיותר לגמרי. ברם, אפשר שכוונתו כרש"י שהכתלים נבנו לפי רוחות השמיים, אבל נבנו בשיפוע ולכן לא ידעו את חצות בדיוק, ורק על זה אמר ר"ת שלא רצו לכוונם ולבנות כתלים אנכיים לגמרי.

25. התוס' רי"ד כתב ליישב את גרסת ר"ח: "ורבינו ברוך זצוק"ל פירש משום דמיכווני טובא כנגד השמש ולא היה כהן נמוך וגבוה, וזה נ"ל לקיים גירסת הספרים". הדברים כמו שהם חסרי הבנה, ונראה שצ"ל "ולא היה בהן נמוך וגבוה", וכוונתו לתירוץ רשב"ם, שהקירות חלקים ללא בליטות. בשיח יצחק פירש את גרסת ר"ח כעין דברי ר"ת הנ"ל בהערה הקודמת, שמכיוון שהכתלים מכוונים והצל ניכר מיד בחצות חששו חכמים שהשחיטה תיראה לציבור מוקדמת מדי. לא הבנתי כיצד פירוש זה מתיישב עם לשון הגמרא: "כותלי דבית המקדש בשש ומחצה משחרי".

לא ישחטיה אלא בתר שעה שביעית מכי משחרי כותלי? ופרכינן ודלמא כותלי ביהמ"ק בשש ומחצה הוה משחרי משום דהוּוּ מכווני טובא, כדגרסינן בתלמוד דא"י בעירובין... כמה יגעו הנביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו בתקופת טבת ובתקופת תמוז.

לדעת ר"ח מגמת הקושייה של רב יוסף הפוכה: בתחילה אמרה הגמ' שתפילתו של אברהם "מכי משחרי כותלי", דהיינו רק בסוף השעה השביעית, ועל כך הקשתה הגמ', מדוע בבהמ"ק הוקדמה השחיטה לשש ומחצה, והתירוץ הוא שבכתלי בהמ"ק המכוונים הצל התחיל כבר בשש ומחצה.²⁶

אמנם בתירוץ הבא בגמרא: "אי נמי: שאני אברהם דאיצטגנינות גדולה היתה בלבו, אי נמי: משום דזקן ויושב בישיבה הוה" המובן הוא שתפילתו של אברהם הייתה מוקדמת. מסתבר שבתירוץ זה הגמ' מפרשת אחרת את "משחרי כותלי" שבתחילה, שגם אברהם ידע לבחור את הכתלים המכוונים ולהתפלל בזמן שחרותם המוקדמת. דהיינו, בתחילה סברה הגמ' ש"משחרי כותלי" הוא כתלים רגילים כדרך העולם, שאינם מדקדקים לבנות את בתיהם לפי רוחות העולם, ולכן רק בתחילת השעה השמינית רואים את השחרת כל הכתלים שפונים באופן כללי למזרח.

26. כך פירש הרב דוד יהודה בורשטין, 'זמנים כהלכתם' עמ' שפג-שפד. יש שכתבו לפ"ז שלדעת ר"ח ספירת השעות הזמניות מתחילה מעלות השחר ולא מהנץ החמה, ולכן רק בשש ומחצה הצל נוטה מערבה ('אורות וזמנים', עמ' נב). ניתן להסביר באופן פשוטני: מהתבוננות על כתלים מזרחיים בשעת חצות היום מתברר שיש מצב ביניים שבו מחד הקיר אינו מואר ובוהק ומאידך גם אינו שחור, עקב תופעת טבע מוכרת של החזרת אור מעצמים בסביבה, ורק כעבור זמן נראה בעליל שהקיר מוצל. עוצמת האור תלויה במשתנים רבים (מרחקים בין העצמים, צבע, חיספוס, ועוד), ומכאן מובנת לשון הגמרא "דילמא". מכל מקום, אין להסיק מהאיחור בחצי שעה שהכותל נוטה צפונה (כפי שרצה להוכיח פרופ' מיכלסון, מעלין בקודש יא עמ' 14).

הרב מצגר, מהדיר הר"ח במהדו' 'לב שמח', מגיה בו "בתחילת שעה שביעית" (ומשער שהיה כתוב "בתח" והפך ל"בתר"), או "בתר שעה ששית", ובכך התאים את פירוש ר"ח לפירוש רש"י. לענ"ד הגהתו דחוקה, כי "לא ישחטיה אלא" משמעו שמגמת הקושייה לאחר את שעת השחיטה. גם קשה להבין כיצד ר"ח כותב "מכווני טובא" בלי להסביר מאומה מדוע הכיוון גורם לאיחור השחיטה. לשון ר"ח בתחילת הסוגיה: "אמר רב ספרא צלותיה דאברהם... מכי משחרי כותלי. ויש מי שאומר תחלת שעה שביעית משחרי כותלי, כלומר כיון שינטו צללי ערב והוא משעה שביעית משיכנס השמש במערב ולמעלן מתחילין הכתלים להשחיר מפני שהלך השמש מן המזרח ובא הצל". הלשון "יש מי שאומר", ללא דעה נגדית, מעוררת תהייה ואינה מתאימה לסגנונו הרגיל של ר"ח. מסתבר, אפוא, שהייתה כאן דעה קודמת כגון: "סוף שעה שביעית משחרי כותלי, ויש מי שאומר...". ונשמטה מחמת "הדומות", ובסוף הסוגיה ר"ח ממשיך על פי הדעה שהביא כעיקרית. וזכר לדבר בערוך (ערך שחר א) שהעתיק מלשון ר"ח באריכות והשמיט את ציון הזמן המדויק, תחילת השעה השביעית, ואפשר שלא רצה להיכנס במחלוקת בין פירושו. גם אם השערה זו אינה נכונה, ברור מלשונו "יש מי שאומר" שזמן "משחרי כותלי" שנוי במחלוקת; ושמעתי מחכם אחד שאולי "יש מי שאומר" הוא הערה שנכתבה בצד פירוש ר"ח ומאוחר יותר נכנסה לפירושו, והדבר מצוי בכתביו.

ומכיוון שזהו הזמן הראוי לתפילת מנחה לאברהם אבינו, סברה הגמ' שגם במקדש הלכו לפי זה. ולבסוף תירצה שבמקדש הלכו לפי כתליו המדויקים ולא לפי זמנו של אברהם אבינו, או שגם אברהם דייק יותר בכתליו.

כפירוש זה מצאנו להדיא ב'פירוש קדמון' על יומא (אוצר הגאונים, עמ' 95), שכתב:

מכי משחרי כותלי – פירוש, כשינטו צללי ערב ותהיה החמה במערב ושחרו כותלי המערב.²⁷ ויתכן שיהיה שיעור זה העת בשעה השמינית. ונשחטיה כי משחרי כותלי... היה להן לשחוט התמיד בעת התפילה בסוף היום. משום דמכווני טובא – פירוש, וכעת נטות החמה למערב ישחרו כותלי המערב לפי רגע, מה שאין כן בשאר המקומות.

ויש לציין שקיימות הקבלות רבות בין פירוש זה לפירוש ר"ח.²⁸

לענ"ד משתמע כגרסת ר"ח ופירושו מלשון הגמרא "ודילמא... משום דמכווני/דלא מכווני". מלשון זה משמע שהקביעה ש"מכווני" או "לא מכווני" אינה הצעה והטלת ספק בלבד אלא הנחה ידועה או השערה מסתברת, ורק אומדן הזמן להשחרת הכתלים עקב כך הוא ההשערה המסופקת שאינה אלא "דילמא". וכך דרך הגמ' בנוסח "דילמא... משום...", שהטענה ב"משום" ברורה, וה"דילמא" הוא ספק האם להתחשב בטענה זו.²⁹ ואם לא כן, היה על הגמ' לומר: "ודילמא כותלי בית המקדש לא מכווני, ובשש ומחצה משחרי". ממילא, מסתברת הגרסה שכתלי בהמ"ק "מכווני", שכן זוהי הסברה הפשוטה, מה שאין כן הגרסה "לא מכווני", שבוודאי אינה להיות הנחה ידועה ופשוטה אלא לכל היותר כהשערה מסופקת בלבד.

עלה בידינו, שעל פי סוגיית הגמרא ביומא כגרסת רבנו חננאל המסתברת מתברר שכתלי בית המקדש מכוונים לפי רוחות השמיים, כדברי הירושלמי בערובין.

27. נראה שמפרש "משחרי כותלי" לא שהקיר עצמו השחיר, אלא שהטיל צל שחור על השטח שממזרח לו, וזה מתאים לקיר המערבי.

28. יש לציין לספר הרוקח (הל' תפילה סי' שכו) שכתב: "ונהגו להתפלל מנחה עד הערב. ביומא בפרק אמר להם הממונה: צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי, לאחר ז' שעות ומחצה עד הערב". זהו הנוסח בכל הדפוסים שראיתי (כולל במהדו' זכרון אהרן שנעזרה בכת"י), והדברים מתקשרים גם למש"כ הרוקח בהל' פסח, סי' רפ: "במנהגים של רבי שלמה מצאתי: הוקשו מצה לפסח... מה עשיית פסח מז' ומחצה אף עשיית המצה". לאידך גיסא בהל' שבת סי' קיג: "מעשה היה בוורמיישא... והיה רבינו יעקב בעל ברית וצוה להתפלל מנחה גדולה אחר שש שעות והלך ורחץ...". וביד אהרן (לר' אהרן אלפאנדר, איזמיר תצ"ה, או"ח סי' רלב) הגיה בדבריו בסי' שכו: "שש שעות ומחצה".

29. כגון בשבת כג ע"ב: "נר חנוכה וקידוש היום מהו? קידוש היום עדיף, דתדיר, או דילמא: נר חנוכה עדיף, משום פרסומי ניסא?", שהדבר פשוט שהפרסומי ניסא קיים, והספק הוא האם זהו גורם מכריע בנדון זה.

ד. כיוון כלי השרת

שנינו במנחות פי"א מ"ו:

כל הכלים שהיו במקדש ארכן לארכו של בית.

ובגמרא (צח ע"ב):

תנו רבנן: מזרח ומערב היו מונחין, דברי רבי; רבי אלעזר בר' שמעון אומר:
צפון ודרום.

פשטות הדברים, שהדעה "מזרח ומערב" תואמת למשנה "ארכן לאורכו של בית", כפי שכתבו הראשונים,³⁰ ואם לא כן הרי אלו שלוש דעות, והגמרא לא מעירה על כך. ואם הבית אינו מכוון בציר מזרח-מערב, הרי אין התאמה מדויקת בין "אורכו של בית" לבין "מזרח ומערב"! אלא שעל זו יש לדחות שפורתא לא דק, ומכיוון שבאופן כללי הבית מכוון במזרח-מערב נקטו לשון זו.

יותר קשה מה שנאמר בגמרא (צח ע"ב) על עשרת השולחנות שעשה שלמה המלך: "בשלמא למאן דאמר מזרח ומערב, היינו דהוו יתיבי עשרה בעשרים, אלא למאן דאמר צפון ודרום... מצינו חמשה שולחנות בדרום!". פירוש: השולחן צריך להיות בצפון ההיכל, ככתוב בתורה: "והשולחן תתן על צלע צפון" (שמות כו, לה). ומכיוון שארכו שתי אמות, וכל השולחנות עומדים בשורה אחת (כפי שמניחה הגמרא תחילה), נמצא שחמישה שולחנות נמצאים בדרום ההיכל. בהמשך מסיקה הגמרא שהשולחנות עמדו בשלוש שורות מקבילות (שתי שורות לעשרת השולחנות של שלמה, ושל משה בשורה נפרדת), ומקשה: "בשלמא למאן דאמר צפון ודרום – שפיר, אלא למאן דאמר מזרח ומערב, מכדי: שלחן כמה משוך מן הכותל? שתי אמות ומחצה, ואמה דידיה, ושתי אמות ומחצה דביני ביני, ואמה דידיה, ושתי אמות ומחצה דביני ביני, ואמה דידיה, אישתכח דקאכיל שולחן פלגא דאמתא בדרום!". ברור מחישובים אלה שהגמרא מניחה שחלוקת ההיכל בין צפון לדרום היא חלוקה לשני מלבנים מדויקים שרוחב כל אחד מהם עשר אמות. ולשיטה שההיכל נוטה מהציר האסטרונומי צפונה הרי חלק מהמלבן הדרומי שייך בעצם לצפון! ובדוחק יש לומר ש"צלע צפון" ו"צלע המשכן תימנה" הם כינויים לימין הפתח ושמאלו, והפסוק מתפרש: חלק את המשכן לאורכו לשני מלבנים, וזה מהם שכללית צפוני יותר הוא הצפון והשני הוא הדרום.

30. רש"י (צו ע"א ד"ה כל הכלים); תוס' (שם ד"ה כל הכלים וצח ע"ב ד"ה מזרח ומערב); רגמ"ה (צח ע"ב). בדעת הרמב"ם (בית הבחירה ג, יב) דנו האחרונים האם פירש כך, עיין כסף משנה שם, אך גם בדבריו מפורש הקשר בין רחבו של בית לבין צפון ודרום.

ה. כיוון המזבח

לשיטה שהמקדש אינו בציר האסטרונומי צריך לומר שגם המזבח נוטה ממנו. כך יוצא מהמשנה במידות פ"ה מ"א: "בין האולם ולמזבח עשרים ושתים אמה", ללא ציון המקום המדויק ממנו מודדים במזבח. וכך עולה גם מהגמרא (יומא טז ע"א): "דתניא, רבי יהודה אומר: המזבח ממוצע ועומד באמצע עזרה, ושלישים ושתים אמות היו לו: עשר אמות כנגד פתחו של היכל, אחת עשרה אמה לצפון, ואחת עשרה אמה לדרום, נמצא מזבח מכון כנגד היכל וכותליו", והרי אם ההיכל והמזבח אינם על אותו ציר אינם מכוונים זה כנגד זה.

והנה, מכמה מקורות בדברי חז"ל משתמע שהמזבח מכון כנגד רוחות העולם:

א. שנינו בזבחים פ"ו מ"א:

קדשי קדשים ששחטן בראש המזבח, רבי יוסי אומר: כאילו נשחטו בצפון. רבי יוסי בר יהודה אומר: מחצי המזבח ולצפון – כצפון, מחצי המזבח ולדרום – כדרום.

פירוש: אליבא דרבי"י גזירת הכתוב היא שכל חציו הצפוני של המזבח נחשב כצפון לעניין שחיטת קודשי קדשים (כמבואר בגמרא נח ע"א). ברם לא התבאר בדברי רבי"י כיצד בדיוק תתבצע החלוקה: האם חוצים את המזבח באמצעו לשני מלבנים, והמלבן הנוטה יותר לצפון הוא "צפון" והדרומי – דרום, או שמא חוצים אותו בקו ישר מזרח-מערב, וחציו הצפוני אסטרונומי הוא הצפון וחציו הדרומי דרום. ומשמע משתיקת המקורות בעניין בחז"ל ובמפרשים שאין כל הבדל בין שתי האפשרויות הללו, מפני שהמזבח מכון כנגד רוחות העולם.

ב. בספרא (ויקרא נדבה, פרק ז, א, והרישא הובאה ביומא לז ע"א וזבחים נט ע"א):

"צפונה לפני ה'" – שהצפון פנוי, דברי ר' אליעזר בן יעקב. המזבח מכון כנגד חצי פתחו של היכל וכנגד אחד מן הדלתות משוך כלפי הדרום.

יש לעיין בדרשה זו שיהיה הצפון פנוי, מהו הקו שממנו וצפונה הוא ה"צפון" לעניין זה? האם הקו מאמצע שער ניקנור ישירות למערב? או שמא הקו שמאמצע פתח ההיכל ישירות למזרח? או שמא הקו שמאמצע שער ניקנור עד אמצע פתח ההיכל, דהיינו שאנו מחלקים את העזרה לשני מלבנים שווים והצפוני שבהם הוא הצפון? ולא ייתכן שכל מה שמצפון למזבח הוא הצפון לעניין זה, שהרי אנו באים ללמוד מדרשה זו היכן עומד המזבח!³¹

מהמשפט "מכון כנגד חצי פתחו של היכל וכנגד אחד מן הדלתות" אפשר להבין שהאפשרות השנייה או השלישית היא הנכונה, אך לא מצאנו בחז"ל ובראשונים דיון והסבר

31. זוהי פשוט הדברים, אך בדעת הרמב"ם יש שכתבו אחרת, עיין שערי היכל על יומא מערכה עה.

לכך. מכאן שהשאלה אינה מתחילה כלל, מפני שההיכל והעזרות נמצאים על ציר מזרח-מערב האסטרונומי, או עכ"פ לא בסטייה ניכרת ומתוכננת המצריכה דיון.

ג. בברייתא ביומא לו ע"א:

דתניא: איזהו צפון? – מקיר של מזבח צפוני ועד כותל העזרה וכנגד כל המזבח כולו – צפון, דברי רבי יוסי ברבי יהודה.

מהו "מקיר של מזבח צפוני ועד כותל העזרה"? האם מה שמצפון אסטרונומי למזבח, או מה שבין הקווים הדמיוניים הנמשכים מקווי המזבח עצמו? והאם ה"מזבח" לעניין זה הוא כל כתלו הצפוני-יחסית או שמא רק קדקדו הצפוני ביותר? (אם המזבח נוטה שש מעלות, הרי שקודקוד אחד צפוני מחברו בשלוש אמות לפחות!). אף כאן לא פירשו המקורות, ונראה שתפסו בפשטות שהמזבח עומד לריבועו של עולם.

ב'העמק דבר' (שמות כז, א ובמדבר י, כא) אף כתב שהמקור לדין ריבועו של עולם במקדש כולו הוא המזבח. נאמר "רבוע יהיה" במזבח החיצון (שמות כז, א) והפנימי (שם ל, ב), והמילה "יהיה" מיותרת לכאורה, ובעשיית המזבחות לא מצינו שנאמר "רבוע היה"! לכן יש לפרש שזוהי הוראה לדורות למקם את המזבח לריבועו של עולם, וממילא לא שייך לומר ש"רבוע היה".³²

ו. כיוון פני הכוהן בעת עשיית הפרה האדומה

שנינו בפרה פ"ג מ"ט:

כפתוה בחבל של מגג ונתנוה על גב המערכה, ראשה בדרום ופניה למערב. הכהן עומד במזרח ופניו למערב... והזה שבע פעמים כנגד בית קדש הקדשים.

32. ועיין במדרש הגדול: "רבוע יהיה המזבח, למה? כנגד ארבע פינות העולם". בחושן מצינו "רבוע יהיה" (שמות כח, טז) וגם "רבוע היה" (שם לט, ט), ואין לפרשו על רוחות השמיים, ועיי"ש בהעמק דבר. לעניין ריבוע המזבח יש לציין עוד להערת גליון הש"ס (לרבי מרדכי זאב איטינגא, גיסו של בעל השואל ומשיב) על הירושלמי בערובין פ"ה ה"א, שפירש את המימרא בזבחים סב ע"א על שלושת הנביאים ש"אחד העיד להם על המזבח", שסייע בידם לכוון את הרוחות לריבועו של עולם, וכיו"ב בהעמק דבר שמות כז, א. לאידך גיסא יש להעיר על מזבח הר עיבל, שרגליים לדבר שהוא המזבח שבנה יהושע בן נון, אולם צלעותיו אינן מכוונות לרוחות השמיים, ואדרבה, קרנותיו נוטות לרוחות השמיים. והנה בזבחים קח ע"ב נאמר: "קרן וכבש ריבוע ויסוד מעכבין בבמה גדולה ואין מעכבין בבמה קטנה". ואם נאמר שמזבח יהושע היה כבמה גדולה, מפני שהיו שם הארון וכל ישראל (עיין שערי היכל לזבחים מערכה קא הערה 27, ומערכה שו הערה 25), יש ללמוד משם שכיוון הרוחות אינו בכלל "רבוע" המעכב. אכן, הרב זלמן קורן ('על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה', בתוך: חיים ביהודה עמ' קא-קב) ביאר שדין הרוחות נאמר על המקדש ולא על המזבח, ומזבח שאינו במקדש אין בו הקפדה על כיוונים (וראה שם השערות על הסיבה לכיוון המזבח בהר עיבל), וזה שלא כדברי הנצי"ב.

מסתבר שהעמידה "אל נכח פני אהל מועד" פירושה שהכוהן יעמוד מול ההיכל על ציר המקדש, ולא די בראיית ההיכל מצדו (עיין זבחים ק"ג ע"א וחזון איש פרה סי' ז סק"א, ואכמ"ל). ממילא, אם המקדש נוטה צפונה בשיעור 6 מעלות והכוהן יעמוד בהר הזיתים על ציר זה, ומאידך יפנה את פניו למערב האסטרונומי, נמצא שאינו כנגד ההיכל כלל.³³ אם כן, היה עדיף שהמשנה תאמר "ופניו להיכל" ולא "ופניו למערב", שאם ידקדק בו לא יהיו פניו מכוונים לקה"ק. משמע, אפוא, שעמידה "נכח פני אהל מועד" היא עמידה ממזרח לו כאשר הפנים מערבה, ללא הטיה לדרום.

עוד יש לציין לגמרא ביומא ב ע"א:

תנן התם: שבעת ימים קודם שריפת הפרה היו מפרישין כהן השורף את הפרה מביתו ללשכה שעל פני הבירה צפונה מזרחה, ולשכת בית האבן היתה נקראת... מאי שנא צפונה מזרחה? – כיון דחטאת היא, וחטאת טעונה צפונה, וכתוב בה "אל נכח פני אהל מועד" – תקינו לה רבנן לשכה צפונה מזרחה, כי היכי דלהוי לה היכירא.

לשיטה שהמקדש מכוון לצפון-מזרח, ועמידת הכהן בהר הזיתים היא מצפון-מזרח לו, הרי מיקום לשכת בית האבן מתבאר בפשטות; וממילא ברור שהגמרא, שנזקקת לטעם הנוסף שחטאת טעונה צפון, תופסת שהפרה נעשית למזרח בלבד. ולשון המאירי שם: "זה שהיו מעמידין אותו בלשכה שבקרן מזרחי צפוני הוא לעוררו שהפרה אף על פי שאינה טעונה צפון, לא בשחיתתה ולא בשריפתה, שהרי בהר המשחה היתה נעשית, מכל מקום הרי היא קרויה חטאת... ומה שהיתה בצד המזרח הוא מפני מה שנאמר 'וזה אל פני אהל מועד' ואהל מועד במערב, וזוכר מתוך כך שהוא עומד במזרח בהר המשחה ופניו למערב ומזה כנגד בית קדשי הקדשים, ואם הזה או שחטה או שרפה שלא כנגד צד המערב שבו ההיכל פסולה".³⁴

33. המקום בהר הזיתים הקרוב ביותר להר הבית שנמצא במפלס ההר ואפשר לראות ממנו את פתח ההיכל מרוחק מההיכל למעלה מ-500 מטר. בסטייה של 6 מעלות, המשמעות היא התרחקות של למעלה מ-50 מטר צפונה.

34. פרופ' מיכלסון (באתרו, בחלק השני ממאמרו 'גבולות הר הבית ומקומו וכיוונו של בית המקדש', סעיף 11.3) דן בגמ' במנחות כח ע"א על ההזאות בפרה: "הא דקאי מזרח ומערב ואדי, הא דקאי צפון ודרום ואדי", ומציע לפרש (בניגוד לכל הראשונים, ע"ש ברש"י ורגמ"ה וברמב"ם הל' פרה אדומה פ"ד הל' ה"ו) שכוונת הגמרא להציע שתי אפשרויות להזאה: האחת בעמידה בציר מזרח-מערב מדויק, ובה צריך לכוון היטב כדי לראות את פתח ההיכל ולהזות כנגדו, והשניה בעמידה בציר המקדש לשיטתו, וזהו "צפון ודרום", ובו ההזאה כנגד ההיכל פשוטה יותר, ועל זה אמרה הברייתא "שלא מכוונות כשרות" כי יש מרווח מסוים כרוחב שער ניקנור לשתי אפשרויות ההזאה. לדעתי זהו דוחק גדול לקרוא "שלא מכוונות" לתחום צר כל כך, מרחב של עשר אמות בעמידה ממרחק מאות מטרים. ועוד, שמהגמ' בזבחים ק"ג ע"א הנ"ל ומקורות נוספים מתבאר שלא כל מקום שניתן לראות

ז. כיוון מגרשי ערי הלויים והנלמד מהן

בגמרא בערובין נא ע"א נאמר שהדין שתחום שבת נמדד בריבוע סביב העיר נלמד מערי הלויים, שכן "פאת" משמעו מרובע. הלימוד הוא מגזירה שווה, או מדרשה מיוחדת: "זה יהיה להם מגרשי הערים – כזה יהו כל שובתי שבת".³⁵

בברייתא בערובין נו ע"א נאמרה הלכה נוספת על מדידת תחום שבת:

בא לרבעה – מרבעה בריבוע עולם, נותן צפונה לצפון עולם ודרומה לדרום עולם. וסימנין: עגלה בצפון ועקרב בדרום. רבי יוסי אומר: אם אינו יודע לרבעה בריבוע של עולם – מרבעה כמין התקופה. כיצד? חמה יוצאה ביום ארוך ושוקעת ביום ארוך – זה הוא פני צפון, חמה יוצאה ביום קצר ושוקעת ביום קצר – זה הוא פני דרום. תקופת ניסן ותקופת תשרי – חמה יוצאה בחצי מזרח ושוקעת בחצי מערב.³⁶

כמה ראשונים מפרשים שגם דין זה נלמד מערי הלויים, שמרבעים את תחומן לריבועו של עולם, כפי שכתבו תוס' (ערובין נא ע"א ד"ה כזה יהו ויומא סז ע"א ד"ה וכולן): "דפיאות דשבת ילפינן מערי הלויים, והתם אין נותנין פיאות אלא לפיאות העולם", וכן ברא"ש

ממנו את פתח ההיכל נחשב "נכח פני אהל מועד", אלא מדובר במקום מוגדר בדיוק ממול ההיכל או פתחו. אם כן, לשיטתו הכרחי לשרוף את הפרה ולהזות על ציר המקדש דווקא, גם אם הוא נוטה מציר מזרח-מערב האסטרונומי.

יש להעיר על המשנה במידות פ"ב מ"ד: "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים חוץ מכותל המזרחי, שהכהן השורף את הפרה עומד בהר המשחה ומתכוין ורואה בפתחו של היכל בשעת הזיית הדם". בדפוסים המשניות הנוסח "בראש הר המשחה", וכן הובאה בכסף משנה (בה"ב ו,ה), ויש שלמדו מכאן על מקום שריפת הפרה, בהנחה שהכוונה לפסגה הגבוהה ביותר בהר הזיתים, ומכאן למדו גם על ציר ההיכל. אך כמעט בכל כתבי היד מילה זו חסרה. בפירוש רש"י ביומא טז ע"ב ד"ה רובא כתב בדרך הילוכו: "ויכול לראות כהן שבראש הר המשחה...", אולם במהדור' עוז והדר מצוין (ב'הגהות וציונים' אות ה) שבכת"י של רש"י הנוסח "שבהר המשחה" במקום "שבראש הר המשחה".

35. איסור תחומין הוא מדרבנן לרוב הדעות, אלא שיש לו אסמכתא מערי הלויים. לעניין מדידת ארבע אמות ברשות הרבים יש אומרים שזוהי דרשה גמורה (תוס' שם ד"ה כזה). רבי חנינא בן אנטיגוס חולק וסובר שתחום שבת נמדד בעיגול, אך גם הוא מודה שבערי הלויים התחום מרובע, כמבואר שם.

36. הריטב"א מפרש שר' יוסי בא להקל בדיוק הריבוע למי שאינו יודע לרבע בדיוק: "והנכון משום דסימני עקרב ועגלה שהם קוטבי הגלגל הקבועים הם סימנים ישרים יותר לרבעה כרבעו של עולם, כי סימני התקופה אינם כעין רבועו של עולם לגמרי, וזה ידוע למבינים בחכמה זו". ולשון הרמב"ם בפה"מ בערובין פ"ד מ"ח: "ואמרו 'כטבלה מרובעת' לפי שאי אפשר למעשה לעשות רבוע מדויק, לפיכך השמייעך שמספיק אם ייראה מרובע כפי יכולת האדם כמו הלוחות המרובעים שמתכוונים לרבען עד כמה שאפשר".

(ערובין פ"ד סי' יג.)³⁷ וכן ברשב"א (נה ע"א): "מסתברא משום דכתיב 'פאת קדמה' ו'פאת צפונה' ומינה אמרינן דעגולה מרבעין אותה בריבועי עולם" וכן בריטב"א ובר"ן (שם) ובאור זרוע (הל' ערובין סי' קנו). וכך סיכם זאת הלבוש (או"ח סי' שצח ס"ג): "וכשמוסיפין עליה לרבעה מרבעין אותה בריבוע העולם, כדי שתהא כל רוח ממנה משוכה כנגד רוח מרוחות העולם ומכוונת כנגדה. ועיקר הטעם בכל הדברים הללו הוא, מפני דאסמכו רבנן אלפים בתחומין על אלפים דערי הלויים כדכתיבנא לעיל, ומצינו בערי הלויים דכתיב 'ומדותם מחוץ לעיר את פאת קדמה אלפים באמה, ואת פאת נגב אלפים באמה' וגו', הרי שהקפידה דוקא על רוחות העולם ועל זויות, לכך תקנו גם כן לעשות כן בתחומין לשבת במקום שאין רוחות זויות".³⁸ אמנם ייתכן שהר"י מלוניל חולק על סברה זו ולדעתו דין ריבוע העולם לא נלמד מערי הלויים.³⁹

לאור הבנת הראשונים בדין ערי הלויים, הדבר מתבקש שגם קרשי המשכן וחצרו יהיו מרובעים לריבועו של עולם במידת האפשר, שהרי נאמר בהם "פאת נגבה" וכיוצא בו כמה פעמים (שמות כו-כז). וזכר לדבר מהגמ' בערובין נו ע"א, שמפרשת את "סביב" בערי הלויים בהתאם ל"סביב" במזבח. מכאן יש ללמוד שדברי הירושלמי בערובין הנ"ל על כיוון הרוחות במשכן ובמקדש אינם דברי אגדה בעלמא אלא דין גמור, ואינם נוגעים לשער ניקנור בלבד אלא להיכל ולעזרה כולה. ואכן, בירושלמי נסמך דין ריבוע העולם בתחומין לדין זה במקדש, ומכאן שההלכה בתחומין יונקת ממנו.

37. תוס' ממשיכים: "כדמוכח בכיצד מעברין (נו ע"ב) דקאמר נמצא מגרש רביע", וכן ברא"ש. נראה שאין כוונתם ששם מפורש שהפאות בערי הלויים הן לפיאות העולם, אלא ששם מוכח שהאלכסון של אלפיים ניתן רק בקרנות המרובע, ולא כפירוש רבנו תם שבכל שיעורי שבת מחשבים באלכסון לכל כיוון שהוא, עיין שם.

38. בעיר מרובעת מצינו שאין צורך לרבעה כריבוע עולם (גמ' נה ע"א). ברשב"א שם משמע שאפילו בערי הלויים אם היו מרובעות לא היה צורך לרבען לריבוע עולם, ואילו בריטב"א מבואר שזוהי קולא בתחומין דרבנן בלבד.

39. הר"י מלוניל (על הרי"ף ערובין טז ע"א) כותב: "הבא לרבעה. כלומר שהיתה עגולה... והוצרך לרבעה אנו נותנין לו עצה שירבענה ברבוע עולם, אף על פי שאם היתה מרובעת מתחילה ואין ריבועה כריבוע עולם אין לנו למדוד אלא מריבוע הנמצא לו, אבל כיון שרוצה לרבעה טוב שירבענה לריבוע עולם". פשוט דבריו שהדבר תלוי ברצון המרבעים, וזוהי הצעה טובה כדי שכל העיר תסכים על ריבוע אחד, וכן פסק בנודע ביהודה (מהדו"ת או"ח סי' נא). לשיטה זו מובנת יותר ההלכה הנ"ל שעיר שכבר מרובעת שלא כריבוע העולם אין מרבעים אותה כריבוע עולם. יתכן שהר"י מלוניל סובר שדין הריבוע אינו נלמד מערי הלויים, ולכן לדעתו אין זה דין אלא עצה טובה, והראשונים הנ"ל חלוקים עליו. המאירי (בחידושו נו ע"א), שגם הוא לא ציין שריבוע העולם נלמד מערי הלויים, כתב במפורש כנגד סברת הר"י מלוניל (אע"פ שבדרך כלל הרבה ללכת בעקבותיו): "דאע"פ שאפשר שיהנה יותר אילו מרבעה בצדדין אחרים, ודאי אין לנו ולהנאתו כלום"; ועיין חזו"א מועד סי' קי (ב) ס"ק כג.

ח. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בהל' בית הבחירה לא כתב דין לכוון את המקדש בדיוק לפי רוחות השמיים. גם בהל' שמיטה ויובל (פי"ג ה"ב) לא כתב שיש לרבע את ערי הלויים לריבועו של עולם.

מאידך, נראה מדבריו שהיה פשוט לו שאכן המקדש נבנה בהתאם לרוחות השמיים. כך הגדיר הרמב"ם (הל' בית הבחירה ה, טו-טז) את צפון המזבח:

מכותל צפוני של עזרה עד כותל המזבח, שהוא רוחב שישים ומחצה, וכנגדו מכותל האולם עד כותל מזרחי של עזרה, שהוא אורך שש ושבעים, כל המרובע הזה הוא הנקרא צפון, והוא המקום ששוחטים בו קדשי קדשים.

הרמב"ם פסק על פי השיטה שכל השטח שצפוני יחסית למזבח הוא בכלל "צפון", כולל התחום שבין האולם ולטבעות שמצפון למזבח וכן עזרת כהנים, אך דווקא מקיר המזבח וצפונה ולא כל החצי הצפוני של העזרה (עיין שערי היכל על מסכת יומא, מערכה עה). אך לא התבאר מדוע אלו מידות הצפון: הרי אם המזבח נוטה מרוחות העולם כנגד כיוון השעון, נמצא שחלק מן השטח שמקביל למזבח ממזרח לו, שאותו פסל הרמב"ם מלהיחשב כ"צפון", הוא צפוני יותר מהשטח שהכשיר הרמב"ם מצפון-מערב למזבח! פשוט הדברים שהיה ברור לרמב"ם שכל המרובע שציין הוא צפוני אסטרונומית ביחס למזבח.

וכך משמעות דבריו בפ"ג הי"ב: "כל הכלים שבמקדש אורכן לאורכו של בית ורחבן לרוחב הבית חוץ מן הארון... וכן נרות המנורה היו כנגד רוחב הבית בין הצפון והדרום". אין כוונתו "בין הכותל הצפוני יחסית לכותל הדרומי יחסית", שהרי המנורה כולה בדרום, אלא שכיוון הנרות עומד על ציר צפון-דרום ובמקביל לרוחב הבית.

ייתכן שהרמב"ם לא כתב זאת כהלכה מפורשת כדרכו שלא לכתוב דברים שאינם מפורשים בתלמוד, כשם שלא כתב שאסור להטות את המקדש והמזבח לאלכסונו של עולם ב-45 מעלות. ואפשר גם שלדעתו אין הלכה מחייבת מן התורה לעשות כך, אבל בפועל אבותינו השתדלו להקים את המקדש לפי רוחות השמיים, כמתואר בירושלמי. ולדין, מאחר שהמקום התקדש על פי גבולות אלה בהתאם לרוחות השמיים, ממילא חובה להקים את המקדש באותם קווים, ובפרט את המזבח, ש"מקומו מכוון ביותר ואין משנין אותו ממקומו לעולם" (הל' בה"ב ב, א). ברם, אם ירצה בית דין להוסיף על העזרות (במלך ונביא וכו') יוכל לשנות את כיוון העזרה שלא לפי רוחות השמיים.

ט. המציאות בהר הבית

כאמור בפתיחה, עיקר מטרתו לעסוק במקורות ההלכה, אבל אעיר בקצרה גם על כמה נקודות מציאותיות:

א. הכותל המזרחי של ה"רמה": כותל זה, על פי שרידיו שנמצאו בקצהו הצפוני והדרומי, מכיוון בדיוק בציר האסטרונומי, ומסתבר שזהו הכותל המזרחי של העזרה (ועשו לי מקדש' עמ' 3-882). פרופ' מיכלסון נדחק לתרץ שזהו כותל נוסף ממזרח לכותל העזרה ("בר שורא"), שלא היה מקביל בדיוק לכותל העזרה; כותל שאין עליו עדות בדברי חז"ל!⁴⁰

ב. החציבה בסלע שבכיפת הסלע: בשולי סלע זה, המזוהה עם אבן השתייה, קיימות שתי חציבות במערב האבן וצפונה. ממדי החציבה המערבית (11.5 מטרים אורכה, ורוחבה משתנה החל ממשני מטר בדרום למטר אחד בצפון) מתאימים לכאורה להיותה חלק מיסוד לקיר קדש הקדשים (20 אמה אורך, ועובי 6 אמות), ואילו החציבה הצפונית (6.20 מטרים על כ- 3 מטרים) מתאימה להיות יסוד לכמחצית הקיר הצפוני. אם אכן החציבות שימשו לכך ניתן ללמוד מהן על כיוון הכתלים. החציבה המערבית נוטה מכיוון צפון-דרום כ-6 מעלות מערבה (ברוב ארכה, 8 מטר מתוך 11.5, ובהמשך אף יותר מזה).⁴¹ גם החציבה הצפונית אינה מתאימה בדיוק לכיוון מזרח-מערב, וצידה המזרחי צפוני מעט ביחס לצידה המערבי.

ברם, ספק רב אם חציבות אלה נועדו להיות יסוד לקיר כלשהו.⁴² בסיס שתי החציבות אינו אחיד, ובפרט זו המערבית נראית כגרם מדרגות, וכפי שהן היום אינן מתאימות

40. בגמרא בפסחים פו ע"א הוזכר המושג "בר שורא", חומה נמוכה לצד הגבוהה ממנה, ונראה שמדובר בחומת תמך לגבוהה, ראה תוס' יו"ט במידות פ"ב מ"ג ואבן האזל הל' בה"ב פ"ה ה"ג, ואם כן אין סיבה שלא תהיה מקבילה אליה. גם לא נאמר במפורש בגמרא שם שהייתה מציאות כזו אלא ש"משכחת לה", אפשר שתהיה כזו, עי"ש היטב.

41. החוקר דלמן, שמדד את הסלע באופן פרטני יותר מכל חוקר אחר לפניו ולאחריו עד כה, תיאר ושרטט במפתו את החציבה כאילו הייתה בדיוק בכיוון צפון-דרום (תודתי לרב קורן שהעמיד לרשותי עותק מדבריו ומפתו). לעומת זאת האדריכל הבריטי ריצ'מונד שירטט את החציבה הזו כנוטה מהציר האסטרונומי מערבה בשיעור הנ"ל, ראו במאמרו של פרופ' מיכלסון במעלין בקודש יא עמ' 38, אם כי גם לדעת מיכלסון קיר המקדש לא עמד על חציבה זו, אלא לצידה. מיכלסון הוכיח שהייתה לדלמן טעות חישובית בהעמדת שושנת הרוחות, והרב קורן (במכתב אלי) הסכים עמו בעניין זה.

42. שמעתי טענה שלא יתכן שחציבה זו נעשתה על ידי שלמה, ככתוב: "ומקבות והגרזן כל כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנותו" (מלכים-א ו,ז). ברם, אמו"ר הרב ישראל אריאל שליט"א סובר שאין לשלול עקרונית חציבה כזו בכלי ברזל על ידי דוד, ש"כרה שיתין" (מכות יא ע"א, והיינו "יסודות של בית המקדש". רש"י ד"ה שכרה) ומן הסתם השתמש בכלי ברזל. יתכן שגם שלמה הקפיד על כך רק בבנייה עצמה, ולא בהכשרת השטח. באשר לבניין בית שני, בתחילתו או על ידי הורדוס, הדבר תלוי בשאלה האם מנהגו של שלמה הוא הלכה לדורות (רמב"ם הל' בה"ב א, ח, ועיין חזו"א קדשים ליקוטים סי' ב סק"ב שהוא מ"הכל בכתב") או שמא זוהי חומרא מיוחדת (כדברי הרמב"ן שמות כ, כב), שאולי לא נקבעה לדורות.

להצבת קיר על גביהן. החוקר דלמן, שבדק ותיאר אותן בפרוטרוט, משער שהחציבה נעשתה על ידי המוסלמים כדי שיהיה נוח יותר להסתובב סביב הסלע.⁴³

ג. בשילה לא נמצאו שרידים ממשיים מן המשכן, אבל נמצאו באתר המשוער של המשכן שורות של סלעים וחציבות בכיוון מזרח-מערב מדויק, ראה בספר 'מקום בפרשה' מאת הרב פרופ' יואל אליצור עמ' 412-416.

י. סיכום

בירושלמי בערובין נאמר שהמשכן והמקדש עמדו בציר מזרח-מערב האסטרונומי: במקדש בשילה ובירושלים הדבר היה כרוך ביגיעה רבה ותצפיות על מהלך השמש, ואילו במשכן המדבר כווננו הרוחות בדרך נס. פירושים אחרים שנאמרו בדברי הירושלמי, לפיהם אין כוונתו לציר מדויק או שמדובר על שער המזרח בלבד, אינם מתיישבים בו כלל. לגבי הנס במשכן ייתכן שדברי הירושלמי שנויים במחלוקת (כפי שמשמע בברייתא דמלאכת המשכן וברש"י), אבל אין בכך כדי לערער על קביעתו העקרונית של הירושלמי שיש לשאוף לבנות את המקדש בהתאם לרוחות השמיים. סברה זו שהמקדש מכוון לפי רוחות השמיים נראית מפשטות דברי חז"ל במשנה ובבבלי לגבי כיוון כלי המקדש ונושאים נוספים.

מסתבר שהמקור לכך הוא המושג "פאת צפון" וכו' שנאמר במשכן, כפי שפירשו אותו חז"ל לגבי ערי הלויים (תוס', רשב"א, ועוד). יש שהביא לכך מקור אחר, מ"רבווע יהיה" שנאמר במזבח, ופירושו: ריבועו של עולם (נצי"ב).

במציאות, כותלי הר הבית כיום אינם מכוונים בדיוק לפי רוחות השמיים אלא נוטים מהם בפער ניכר. מסתבר שההלכה הנ"ל נאמרה רק על המקדש עצמו: ההיכל, המזבח והעזרה, ולא על הר הבית.⁴⁴

43. הוא כותב שאילו גובה האבן היה נשאר בשלמותו היו נשארים 40 ס"מ בלבד בין האבן לבין העמוד הקרוב לה, הצפוני-מערבי מבין העמודים התומכים את הכיפה. אף ציין למקבילות במכה ובכניית הקבר בירושלים, להבדיל, שגם בהן עוצב סלע האם בהתאם למבנה.

44. לעניין איסור הקמת "בית תבנית היכל" לא מצאתי דיון בשאלה האם האיסור תלוי בכיוונו. מסתבר לענ"ד שהאיסור גם באלכסון, ואפילו בכיוונים הפוכים לגמרי משהיו במקדש, ואכמ"ל.

עבודת

המקדש

